Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 11 **Maart 1921**

Toekomstverwachtingen
der
Joodsche „Openbaringen"

door

Dr. J. RIDDERBOS.

De Joodsche „Openbaringen", waarop ik vroeger in dit tijdschrift de aandacht vestigde,[1]) hebben een zeer gevarieerden inhoud, maar op den voorgrond staat toch de teekening der toekomst.

In de toekomstverwachtingen, die hier aan het woord zijn, vallen twee, vooral op den eersten aanblik sterk uiteenloopende, karaktertrekken op te merken. Eenerzijds vindt men er (vaak in nauwe aansluiting aan bepaalde gedeelten van het Oude Testament) eene zeer *aardsch*-gekleurde verwachting aangaande eene toekomstige heerlijkheid van het volk Israël. Aan de andere zijde komt hier menigmaal tot uiting de hoop op eene *andere, hoogere* wereld, die soms sterk aan het Nieuwe Testament doet denken. Bij nadere beschouwing blijkt dan, dat die beide gedachtenreeksen allerminst los naast elkander staan, maar veelmeer op allerlei wijze zijn dooreengevlochten.

Op dien tweeërlei trek ga ik thans iets nader in. Hierbij laat ik voorloopig ter zijde, wat er van den Messias wordt gezegd, daar dit afzonderlijke bespreking verdient.

---

1) Jaarg. 20, afl. 12.

1. AARDSCH-NATIONALE VERWACHTINGEN.

Onder de hier besproken Joodsche geschriften bevindt zich een, oudtijds, en ook nu nog wel, bekend onder den naam *kleine Genesis*. Dit geschrift, dat waarschijnlijk dateert uit den tijd der Maccabeeën, is eene bewerking van het boek Genesis in legendarischen zin, zooals het toenmalige Jodendom dit gaarne deed. De door Genesis verhaalde geschiedenis wordt er vrij in weergegeven met allerlei toevoegingen en uitbreidingen. Hoewel hiernaast staat, dat stukken, die den auteur minder belang inboezemden, zijn weggelaten, is toch de totale omvang van het geschrift grooter dan die van het canonieke boek Genesis. De naam „*kleine* Genesis" ziet daarom niet op den minderen omvang, maar op de mindere autoriteit, die het in vergelijking met het canonieke boek bezat. Bijzonder belang stelt de auteur in de tijdrekening, waarbij hij den tijd indeelt in *jubelperioden* van 49 jaar; daarom wordt zijn geschrift ook *het boek der Jubilaeen* genoemd.

Strikt genomen behoort dit geschrift niet tot de „Openbaringen", maar tot de legenden. Toch is het aan de eerstgenoemde nauw verwant. Immers bevat het een aantal voorzeggingen, die aan Mozes zouden zijn geopenbaard, en deze voorzeggingen dragen geheel hetzelfde karakter als die, welke in de „Openbaringen" worden geboden.

Op eene dier voorzeggingen zij hier de aandacht gevestigd. Eerst wordt daarin beschreven eene zeer bange verdrukking, die over Israël komt. Daarna wordt dan aangekondigd, dat na die verdrukking zal aanbreken de tijd der verlossing en des heils.[1]) De beschrijving hiervan luidt aldus:

„En in die dagen zullen de kinderen beginnen
de wetten te zoeken,
en de geboden na te volgen,
en in den weg der gerechtigheid weder te keeren.
En de dagen zullen beginnen veel te worden en
te groeien onder die menschenkinderen,

1) Boek der Jubilaeën 23 : 26 v.

totdat hunne dagen naderen tot duizend jaren,
en tot een grooter aantal jaren dan (vroeger)
het aantal dagen was.
En daar zal geen oud man zijn[1])
noch iemand, die zijn dagen zat is,
want allen zullen knapen en kinderen zijn.
En al hunne dagen zullen zij in vreugde en in
vrede voltooien en leven,
en er zal geen Satan zijn en geen booze, die (hen) verdelgt,
want al hunne dagen zullen zijn dagen van zegen en heil.
En in dien tijd zal de Heere Zijne knechten heelen,
en zij zullen zich verheffen en grooten vrede zien,
en zullen hunne vijanden verdrijven.
En de rechtvaardigen zullen zien en danken,
en zich verheugen met vreugde voor altijd en immer,
en zullen aan hunne vijanden al hun gericht
en al hunnen vloek zien.
En hunne beenderen zullen in de aarde rusten
en hun geest zal veel vreugde hebben,
en zij zullen weten, dat God het is, die gericht oefent,
en genade betoont aan honderden en duizenden,
ja aan allen, die Hem liefhebben.

Het is duidelijk, dat hier het verwachte heil bijna uitsluitend beschreven wordt als bestaande in aardsche goederen, waarvan een lang leven en overwinning over de vijanden de hoofdzaak vormen.

We bedoelen hiermede niet, dat hier een louter *vleeschelijke* verwachting aan het woord is. Immers leert het Oude Testament, dat ook eene verwachting van aardsche zegeningen wel een geestelijk karakter kan dragen. Maar, de vraag naar de geestelijke waarde dus voorloopig ter zijde latende, mogen we toch zeggen, dat hier bijna uitsluitend van uitwendige zegeningen wordt gewaagd.

Zelfs de uitspraak, dat er in den heilstijd geen Satan meer zal zijn, maakt hierop geene uitzondering. Immers is de Satan

1) Vgl. Jes. 65 : 20.

niet enkel de werker van en de verleider tot de zonde en de verstoorder van den zielevrede, maar ook — en bij het Jodendom zeer dikwijls — de werker van het natuurlijke kwaad, van ziekte en allerlei tijdelijk onheil. En dat hij hier uit dit laatste oogpunt wordt beschouwd, blijkt duidelijk uit het verband, waar van niet anders dan van natuurlijke, tijdelijke zegeningen wordt gesproken.

De eenige uitspraak, die boven de perken van dit aardsche leven uitgaat, is die, waarin gezinspeeld wordt op het lot der rechtvaardigen na den dood. Dan zullen hunne beenderen in de aarde rusten en hun geest zal veel vreugde hebben. Hierbij is echter weer het eigenaardige, dat er aangaande het karakter dezer vreugde geene enkele nadere aanduiding wordt gegeven. Ook hieruit blijkt weer, dat de eigenlijke belangstelling van den auteur gericht is op het aardsche heil, dat hij zoo uitvoerig en met zulk een onmiskenbaar welgevallen schildert.

Het is te verstaan, dat onder die aardsche zegeningen ook de overwinning over de vijanden met nadruk wordt genoemd. Geen vuriger wensch dan deze, in een tijd, waarin Israël van onderscheiden Heidensche geweldhebbers zooveel te verduren had.

Daarom zij hier op nog eene andere toekomstschildering gewezen, waarin ditzelfde element nog veel krachtiger naar voren treedt, zoodat de felle gloed van Israëls nationaalgodsdienstige heldenworsteling er ons nog duidelijk uit tegenstraalt.

Het *boek Henoch* bevat in een gedeelte[1]), dat moet dateeren uit den eersten tijd van de Maccabeesche worsteling, eene beschrijving van de geschiedenis der wereld in den vorm van eene lange en gekunstelde allegorie, waarin de Israelieten als schapen en de Heidenen als wilde dieren worden voorgesteld. Na de beschrijving van vele wederwaardigheden is er sprake van een tijd, waarin de schapen — gelijk ook

1) Hoofdstuk 85 – 90.

vroeger meermalen — blind geworden zijn, zoodat ze van den rechten weg afdwalen en ten prooi worden aan het roofgedierte.[1]) Dan echter worden aan de schapen lammeren geboren, en deze worden ziende[2]): bedoeld zijn de wetsgetrouwe Joden, die in den Syrischen tijd zich verzetten tegen de invoering van Grieksch-Heidensche zeden en beschaving. Dan komen er raven (de Syriërs onder Antiochus Epiphanes), die op de lammeren losvliegen, een ervan grijpen en de schapen verslinden; de lammeren krijgen dan horens, en wel stooten de raven die horens af, maar nu verkrijgt een der schapen (bedoeld is een der Maccabeeërs, wellicht Judas) een grooten hoorn. Eerst thans worden ook de andere schapen ziende (d.w.z. het beroep der Maccabeeën op de natie is niet vergeefsch); en wel gaan de raven en andere roofvogels nog voort, de schapen te verscheuren en te verslinden, maar tegen het gehoornde schaap strijden ze te vergeefs. Totdat de Heer der schapen in Zijn toorn tusschenbeide komt, en al het roofgedierte doet vlieden; aan de schapen wordt een groot zwaard gegeven, waarmede deze optrekken tegen de dieren des velds om ze te dooden, zoodat deze voor hen vlieden, terwijl de laatste wilde dieren en roofvogels door de aarde worden verslonden.

Hierna wordt een troon des gerichts geplaatst in Palestina, waarop de Heer der schapen is gezeten, en gericht oefent over de sterren (de gevallen engelen), de 70 herders, die Israël na de ballingschap hadden moeten weiden, maar het aan de Heidenen hebben overgeleverd (waarschijnlijk ook engelen) en de verblinde schapen (de afvallige Joden): de veroordeelde engelen worden geworpen in een afgrond vol vuur en vlammen; en de afvallige Joden in een dergelijken afgrond; deze laatste is de *gehenna* ten Zuiden van Jeruzalem: de afvallige Joden worden gefolterd in het gezicht van de gezegende stad.

Daarop wordt, altijd onder dezelfde beeldspraak, beschreven,

1) 89:74 vv.
2) 90:6.

dat God het oude Jeruzalem door eene nieuwe stad vervangt, dat de overgebleven Heidenen Israël huldigen, en hun in alles gehoorzamen, alsook dat de gedoode en verstrooide Israelieten evenals de onderworpen Heidenen, zich in Jeruzalem vergaderen (blijkbaar zijn de eersten opgestaan uit den dood), en het zwaard waarmede Israël de Heidenen heeft geslagen, wordt verzegeld en als een gedenkstuk bewaard.

Eerst geheel aan het slot wordt in dat nieuwe Jeruzalem de Messias geboren (voorgesteld als een wilde stier met groote hoornen); hij wordt door allen gehuldigd.

Ook deze toekomst-verwachting gaat zoo goed als geheel op in nationale idealen. Wel is er nog een zeker onderscheid waar te nemen. In het eerste gedeelte is het zeer duidelijk, dat er enkel sprake is van de verlossing der wetsgetrouwe Joden van hun Heidensche onderdrukkers, waarbij naast het ingrijpen Gods het Joodsche zwaard eene belangrijke rol speelt. In het tweede deel beluisteren we klanken, die schijnen te getuigen van de verwachting eener hoogère wereld: er is sprake van het eindgericht, niet alleen over de volkeren en de afvallige Joden, maar ook over engelen, voorts van een nieuw Jeruzalem en de opstanding der rechtvaardigen. We komen hierop terug. Intusschen wordt toch in de werkelijkheid ook dit tweede deel geheel door de grondgedachte van het eerste deel beheerscht. Het gericht is in hoofdzaak eene voortzetting van de wraakoefening over de Heidensche verdrukkers en de met hen heulende Joden, het nieuwe Jeruzalem staat op de plaats van het oude, de Heidenen wonen erin op voorwaarde van onderwerping aan de Joden, de opstanding blijkt nergens de aanvang van een hooger leven te zijn, en het Joodsche zwaard verkrijgt in het nieuwe Jeruzalem eene eereplaats. Zoo draagt in het tweede gedeelte schier even sterk als in het eerste de teekening een aardsch- nationaal karakter.

Gelijk gezegd, als ongeestelijk veroordeeld is hiermede deze verwachting zonder meer nog niet. Ook voor het

Joodsche zwaard en de onderwerping der Heidenen zijn in het Oude Testament overeenkomstige plaatsen aan te wijzen.[1]) Onder de oude bedeeling was de zaak des Heeren ten nauwste met die van Israël verbonden. Ook droeg de strijd der Maccabeeën tegenover de Syrische godsdienst-vervolging inderdaad de kenmerken van een geloofsstrijd. Voor de wijze, waarop onze auteur Oud-testamentische gedachten uitwerkte en toepaste, bestond zeker een veel betere grond dan voor die van vele „Christelijke" oorlogs-predikaties uit onzen tijd. In de worsteling van het kleine groepje, dat tegen den overmachtigen Heidenschen haat vasthield aan der vaderen God, konden uitingen als deze toch altijd nog dienen als eene zekere — zij het ook onzuivere en gebrekkige — vertolking van het profetische woord, en zoover ze dit waren, kon de geloofsmoed er door worden gestaald en de arm gesterkt tot het verrichten van groote daden in den naam des Heeren.

Toch is er aan deze zaak eene zeer bedenkelijke keerzijde.

Als twee hetzelfde zeggen, is het nog niet hetzelfde.

Dit geldt vooreerst van de *kwaliteit*, waarin iemand spreekt. Wat God kan zeggen, en in Zijn naam ook Zijn profeet, past daarom nog niet in den mond van iemand, die spreekt uit eigen naam. En nog bedenkelijker wordt het, wanneer iemand, zonder bijzondere Goddelijke roeping, profetieën gaat schrijven, ook al zou hij daarin niet anders geven dan eene uitwerking van profetische gedachten. Bovendien geeft onze auteur wel degelijk iets anders dan dat, al is het alleen maar door de speciale toepassing dier gedachten op de gebeurtenissen van zijn eigen tijd.

Dit is dus het eerste. De auteur gaat feil doordat hij zich niet beperkt tot eene eenvoudige vertolking van de profetische beloften.

Hier komt nu nog iets anders bij. Ook voorzoover we hier werkelik eene vertolking van het Oud-testamentisch Godswoord voor ons hebben, hangt alles af van den geest,

1) Vgl. Micha 5 : 5; Jes. 14 : 2; 41 : 15 v.; 49 : 23; 61 : 5.

waarin dit geschiedt. Er is een hoog geestelijk standpunt van noode, om beloften als van Israëls overwinning over de vijanden op de rechte wijze te gebruiken; zonder dat worden ze licht tot een voorwendsel voor vleeschelijke wraakzucht.

Nu past ons in dezen het oordeel over personen niet. Maar iets anders is het, zich een oordeel te vormen over de algemeene geestesgesteldheid van het zich hier uitend Jodendom. En dan hangt weer alles af van de houding, die wordt aangenomen tegenover het geestelijk heil, dat in de profetie naast en boven de uitwendige zegeningen wordt gesteld. Eene vroomheid, die in het gemeen op dit geestelijke heil al te weinig den blik heeft gericht, wekt rechtmatige verdenking, dat haar bezig zijn met de uitwendige zijde der belofte niet voortkomt uit het rechte beginsel.

Nu mag hier natuurlijk niet naar een paar voorbeelden worden geoordeeld. We zullen aanstonds zien, dat op andere plaatsen het geestelijk motief veel duidelijker uitkomt. Dat echter voor het algemeen dat geestelijke bij het uitwendig-aardsche op den achtergrond staat, en daardoor ook het aardsche vaak in het vleeschelijke ontaardt, treedt vooral wanneer men aan de Messias-verwachting toekomt, maar al te duidelijk aan het licht.

2. DE VERWACHTING EENER ANDERE WERELD.

Naast de verwachtingen, die blijven hangen aan het leven dezer aarde — zij het dan in schooneren en beteren vorm dan in het donkere heden — komt in deze „Openbarings"-boeken aan het woord de hoop op eene andere, hoogere wereld. In het pas besproken gedeelte van het boek Henoch vingen we reeds eenige klanken op, die aan zulk eene hoogere wereld uit de verte deden denken; en in andere stukken uit deze geschriften worden dergelijke klanken veelvuldiger en duidelijker vernomen. Er is sprake van de opstanding; van een eindgericht over alle menschen, waarbij scheiding wordt gemaakt tusschen boozen en goeden; daarna

treden de rechtvaardigen de ontsloten poort des hemels binnen om daar deel te nemen aan het leven der engelen en niet meer te sterven; daarentegen zullen de goddeloozen worden overgegeven aan nimmer eindigende straf, in de duiternis en in het brandende vuur.

Op eene zeer uitgewerkte wijze wordt dit alles beschreven in het 4e boek Ezra, zoo genoemd omdat het voorgeeft, de Goddelijke openbaringen te beschrijven, die aan Ezra den schriftgeleerde in een zevental visioenen zouden zijn tebeurtgevallen.

De zielen der zondaars — zoo wordt hier geleerd — gaan na den dood niet in tot de woningen der rust, „maar moeten vol van kwelling rondzwerven, onder voortdurende zuchting en droefheid in zevenvoudige pijn".[1]) Daarentegen gaan de zielen dergenen, „die de wegen des Allerhoogsten bewaard hebben", „in de rust tot zevenvoudige vreugde".[2]) Zoowel de pijn als de vreugde wordt beschreven op eene wijze, die overeenkomt met den aard van afgescheiden zielen; de pijn bestaat in wroeging, wanhoop, vrees voor de aanstaande straf enz.; de vreugde in het goede geweten, den innerlijken vrede, die hen vervult onder de hoede der engelen, de verwachting van de toekomstige heerlijkheid, enz.[3])

Dit alles duurt, totdat de dag komt, waarop al de dooden *opstaan*. De aarde geeft weder, die daarin rusten; het stof laat los, die daarin slapen; de bewaarplaatsen geven de zielen terug, die haar toevertrouwd zijn".[4])

„De Allerhoogste verschijnt op den troon des gerichts,
dan komt het einde,
en de ontferming vergaat,
het medelijden is verre,
lankmoedigheid verdwenen.

1) 4 Ezra 7 : 80.
2) 7 : 91.
3) Vgl. ook eene dergel. beschrijving in Boek Henoch hoofdstuk 22.
4) 4 Ezra 7 : 31 v.; vgl. Boek Henoch 51 . 1 v.

Mijn gericht alleen zal blijven,
de waarheid bestaan,
getrouwheid triumfeeren.
Het loon volgt na,
de vergelding wordt openbaar.
De goede daden ontwaken,
de booze slapen niet meer.
Dan wordt zichtbaar de kuil der pijn,
en daartegenover de plaats der verkwikking,
De oven van de hel wordt openbaar,
en daartegenover het Paradijs der zaligheid.
Dan zal de Allerhoogste spreken tot de volken,
die opgewekt zijn:
Ziet nu en beschouwt Hem, dien gij geloochend hebt,
dien gij niet hebt gediend, wiens geboden gij hebt
veracht.
Ziet nu tegenover u:
hier zaligheid en verkwikking,
daar vuur en pijn!
Zoo zal Hij tot hen spreken ten dage van het gericht."

Aangaande het lot der vromen na het gericht wordt gezegd, dat hun aangezicht zal blinken als de zon, en dat zij aan het licht der sterren gelijk zullen zijn, voor altijd en onvergankelijk.[1])

Hier gaat de toekomstverwachting dus zeer duidelijk de perken van dit aardsche leven te boven. Nu is het 4e boek Ezra weliswaar geschreven na den val van Jeruzalem, en dus na de opkomst van het Christendom; maar dit maakt hier geen wezenlijk verschil. Vooreerst is het — bij de scherpe tegenstelling tusschen Jodendom en Christendom — niet aan te nemen, dat deze Joodsche auteur zijne gedachten aan het Christendom zou hebben ontleend. En bovendien worden dergelijke gedachten niet alleen hier, maar ook in oudere gedeelten van de Joodsche „Openbarings"-boeken

1) 4 Ezra 7:97 (vgl. Dan. 12:3; Matth. 13:43.)

gevonden, al is dan ook de schrijver van 4 Ezra van deze hoogere verwachting een der duidelijkste en ook een der edelste vertegenwoordigers.

Er is dus in deze geschriften eene gedachtenreeks op te merken, die — altijd in zeker opzicht — eene nauwe overeenkomst met het Nieuwe Testament vertoont, nauwer dan met het Oude Testament op dit punt het geval is.

Wel ontbreekt in het Oude Testament de leer der opstanding en de heenwijzing naar een hooger leven dan dit aardsche niet; maar de doorloopende voorstelling is daar toch veel meer aan het aardsch-nationale gebonden dan in de thans besproken plaatsen der Joodsche „Openbaringen". Duidelijker treedt hier op den voorgrond de gedachte van het gericht als een komen van ieder persoonlijk voor den Rechterstoel om de beslissing te vernemen over zijn eeuwig wel en wee; duidelijker wordt hier gesproken van het zeer verschillend lot, dat aanstonds na den dood de afgescheiden zielen wacht; duidelijker ook van het toekomende leven als iets geheel anders dan het leven dezer aarde.

Wij zullen aanstonds zien, hoe trots dit alles deze Joodsche „Openbaringen" in waarheid toch niet geestelijk boven, maar veelmeer beneden het Oude Testament staan; maar eerst moet toch op datgene, waarin ze ons op zulk eene bijzondere wijze aan de Nieuwtestamentische openbaring herinneren, de aandacht worden gevestigd, en moet naar eene verklaring van dit merkwaardige verschijnsel worden gezocht.

Die verklaring is zeker hierin te zoeken, dat we hier vinden eene vrucht, die het onderzoek van de Schriften des Ouden Verbonds, in verband met de voortgaande onderwijzing Gods in de leiding der historie, aan het edeler deel van het Jodendom in den schoot heeft geworpen.

Gelijk gezegd, het Oude Testament bevat zelf de duidelijke aanwijzingen, dat de aardsch-nationale vorm der openbaring eenmaal verbroken zal worden. Met name vindt men die aanwijzingen ook in het boek Daniël, de Openbaring

van het Oude Verbond, waarbij de Joodsche „Openbaringen" zich zoo nauw hebben aangesloten. We herinneren hier aan wat we vroeger[1]) over het algemeene karakter der Openbaring schreven. In wat Daniël zegt aangaande den troon, waarop de Oude van dagen plaats neemt (7 : 9), aangaande de opstanding (12 : 2, 3, 13), aangaande de engelenwereld, aangaande het verloop der historie met de tegenstelling tusschen de achtereenvolgende wereldrijken aan de eene, en het daarna komende koninkrijk Gods aan de andere zijde, vindt men zeker in een bijzonderen zin de kiemen voor de boven aangegeven ontwikkeling der toekomstverwachting, die bij deze „Openbarings"-mannen en trouwens ook bij de Joodsche theologie in het algemeen valt op te merken.

Intusschen zou het tot deze ontwikkeling zeker niet zijn gekomen, zoo niet deze kiemen in een vruchtbaren bodem waren gevallen. Hier is nu te wijzen op den invloed, dien de loop der historie op de gedachtenwereld van het toenmalig Jodendom heeft uitgeoefend.

Juda's nationaal bestaan, door de ballingschap opgeheven, was bij den terugkeer slechts ten halve hersteld. De meeste andere natiën deelden in een soortgelijk lot. Veel meer dan het Babylonische had nog het Perzische rijk erop gewerkt, om al de veroverde volken saam te smeden tot één geheel, door één centraal gezag bestuurd, en door verbeterde verbindingswegen onderling verbonden. Het Grieksche wereldrijk schreed op deze baan nog verder voort, en onder en na Alexander was Grieksche beschaving in Azië wijd verbreid[2]) en bracht ze de natiën veel dichter bij elkander.

Nu had weliswaar juist het Jodendom, vooral sinds den opstand der Maccabeeërs, zich hiertegen krachtig verzet, het nationale besef was ongemeen verlevendigd, en we zagen dan ook, hoe in verband hiermede de nationale toekomstverwachtingen hoog waren opgevlamd; evenals ze door de

1) Jaarg. 20, afl. 12.

2) Men lette erop, dat een van Jezus' discipelen Filippus heet en dus een Griekschen naam draagt.

verscherping der wet de afzondering van de Heidenen steeds strenger maakte.

Toch is het te verstaan, dat de gewijzigde wereldtoestand op eene andere wijze op het Jodendom, en ook op de Joodsche religie zijn invloed deed gelden. Er waren toch punten, waarop de godsdienst meer dan vroeger los van het nationale leven kwam te staan. In de verstrooiing leefden duizenden Joden, die den band aan het volksbestaan wel in geestelijken zin vasthielden, maar praktisch toch aan het nationale leven niet konden mededoen. Ook de vele Jodengenooten, die zich aansloten, brachten vanzelf eenige wijziging in de verhouding. Naast den tempeldienst en de groote feesten met hun nationaal-godsdienstig karakter, kwam door de synagogen in en buiten Palestina een wijze van openlijke Godsvereering te staan, waarin het nationale meer op den achtergrond trad.

Dit alles was geen toeval. Veelmeer is hier op te merken de treffende leiding Gods, waardoor werd voorbereid de volheid des tijds, waarin de bijzondere Godsopenbaring de nationale perken verbreekt, en Israëls volkskerk plaats maakt voor de gemeente van den nieuwen dag, waarin voor het onderscheid tusschen Jood en Griek in geestelijke dingen geen plaats meer is.

Maar met het oog op dit alles is het evenzeer te verstaan, dat ook in het Jodendom — naast de pogingen om de nationale tegenstelling te verscherpen — trekken vallen op te merken, die getuigen, dat soms de blik meer van het nationale op het algemeen-menschelijke werd gericht. Ook ten opzichte der toekomstverwachting werd dan voortgesponnen aan die gedeelten uit het Oude Testament, die minder spreken van de tegenstelling tusschen Israël en de volken, en meer van die tusschen vromen en goddeloozen; minder van Israëls lot en meer van het wel of wee van een iegelijk mensch; minder daarom van de aardsche toekomst (waaraan het lot van het volk vanzelf doet denken) en meer van de toekomt in eene andere wereld, voortdurend

ook nadat de volkeren dezer aarde hun loop hebben volbracht; waarin minder het oog gericht wordt op de toekomst van Israel, dat met het leven dezer aarde is verbonden, en meer op eene andere toekomst, die na dit aardsche leven aanbreekt.

3. EEN JOODSCHE „HEMEL".

De beteekenis van deze in het Jodendom levende hoop op eene hoogere wereld kan intusschen o! zoo licht overdreven worden.

Dat trots deze hoop ook de nationale verwachting, soms zelfs in schelle tonen, zich in de „Openbaringen" laat hooren, is reeds vroeger duidelijk gebleken. Hieraan moet echter worden toegevoegd, dat dit aardsch-nationale, vaak ook het zondig-aardsche ideaal dikwijls in de verwachtingen van eene na de opstanding komende hoogere wereld weer op zulk eene wijze wordt ingedragen, dat die hoogere wereld eigenlijk niets hoogers meer aanbiedt, en de beschrijving daarvan weinig of niets anders is dan een lofzang op Israëls nationale glorie, alleen nog op wat hooger toon gestemd. De „hemel" — zoover men daarvan nog mag spreken, want soms is het tooneel van dit toekomstig geluk eenvoudig Palestina — draagt dan een geheel Joodsch karakter.

Een voorbeeld hiervan hebben we eigenlijk reeds ontmoet: de plaats uit het boek Henoch, waar wel wordt gesproken over het gericht, de opstanding der rechtvaardigen en het nieuwe Jeruzalem, maar toch heel de verwachting zich binnen het kader van het aardsch-nationale leven blijft bewegen, en in het nieuwe Jeruzalem de zich aan Israël onderwerpende Heidenen den weinig troostrijken aanblik hebben van het zwaard, waarmede de Joden hen hebben overwonnen.

En dergelijke plaatsen zijn er vele te noemen.

Nu is hierbij weer in het oog te houden, dat ook bij eene aardsche voorstelling van het toekomstig heil toch wel aan de geestelijke goederen een eereplaats kan worden ingeruimd.

Inderdaad zijn hiervan ook in deze Joodsche „Openbaringen" voorbeelden aan te wijzen.

We noemen hier den aanvang van het boek Henoch (blijkbaar afkomstig van een anderen auteur dan het pas vermelde gedeelte).

Allereerst wordt hier beschreven, hoe God komt ten gerichte, uit Zijne hooge woning opnieuw nederdalend op den berg Sinaï. Hier vindt men ook de vroeger[1]) besproken plaats, zoo merkwaardig om hare overeenkomst met Judas 14 en 15, waarin gezegd wordt, dat Hij komt met tienduizenden Zijner heiligen om over allen gericht te houden.[2])

Straks volgt eene schildering van het tweeërlei lot der zondaars en der vromen[3]). De eersten zullen geenen vrede vinden, ze zullen hunne dagen vervloeken, en hunne levensjaren zullen vergaan onder eeuwige vervloeking, zonder dat ze genade vinden. Een gansch ander lot wacht de vromen:

Maar voor de uitverkorenen zal er zijn licht
en vreugde en vrede,
En zij zullen het land beërven.
Maar u, o goddeloozen zal een vloek treffen.

En dan zal aan de uitverkorenen wijsheid
worden verleend,
En zij allen zullen leven en nooit meer zondigen,
Noch door goddeloosheid noch door trotschheid.
Maar zij die wijs zijn zullen nederig zijn.

En zij zullen niet meer overtreden,
En zij zullen niet zondigen al hun levensdagen.
Ook zullen ze niet sterven door den gloed des toorns,
Maar zij zullen het aantal hunner levensdagen voltooien.

1) Jaargang 20 afl. 12, bladz. 439.
2) Boek Henoch 1 : 9.
3) 5 : 4—9.

En hun leven zal in vrede gedijen,
En de jaren hunner vreugde zullen vermeerderd worden,
In eeuwige blijdschap en vrede,
Al hunne levensdagen.

Ook hier is dus sprake van dat andere leven, dat aanbreekt na het gericht tusschen de zondaars en de rechtvaardigen. Maar hoe weinig hemelsch, en hoe geheel aardsch is deze toekomst gedacht.

Het is een lang en gezegend leven; geen gewelddadige dood door den Goddelijken toorn zal het afbreken, maar toch is het blijkbaar geen eeuwig leven, het is slechts een vreedzaam en gelukkig voltooien van hunne levensdagen. Dit aardsche karakter springt nog duidelijker in het oog eenige hoofdstukken verder[1]), waar gezegd wordt, dat na den oordeelsdag de rechtvaardigen zullen leven, totdat ze duizenden van kinderen gewinnen, en al de dagen van hunne jeugd en van hun ouderdom in vrede zullen voltooien.

Toch zijn daarom deze aardsch-gekleurde teekeningen volstrekt niet aan alle hoogere, meer geestelijke opvatting gespeend. Tegen zulk een oordeel getuigt te luide de telkens herhaalde verzekering, dat het leven der uitverkorenen zal zijn een leven *zonder zonden*[2]).

Zoo ontbreekt het ook in deze geschriften niet aan edeler tonen, opgevangen uit de klankenwereld der Oudtestamentische openbaring.

Dit doet echter niets tekort aan wat we betoogden, dat men zich geene overdreven voorstelling moet maken van het niet-aardsche, „hemelsche" karakter van het leven, dat volgens deze geschriften op den gerichtsdag zal volgen. Veeleer toonen de genoemde plaatsen — die met vele andere te vermeerderen zouden zijn — hoe weinig men zich dit leven kan denken als een opstandingsleven in den Chris-

1) 10 : 17 vv.

2) Misschien is er ook sprake van de vergeving der zonden (5 : 6); hier staat echter de tekst niet vast.

telijken zin des woords; en zoo ook niet altijd,[1]) is het to zeer dikwijls anders niet dan eene voortzetting van dit aardsche leven in verbeterde gestalte.

Hier moet nu echter nog aan worden toegevoegd, dat dit aardsch-gekleurde ideaal er dikwijls gansch anders uitziet dan bij den pas aangehaalden schrijver.

Hij verwacht na den oordeelsdag voor de rechtvaardigen wel niet een hemelsch, maar dan toch een aardsch Paradijs, insluitende een leven zonder zonde.

Dikwijls echter staan gansch andere dingen op den voorgrond, en is het aardsche in het vleeschelijke ontaard.

Als voorbeeld zij gewezen op de reeds vroeger ter sprake gekomen plaats uit de zgn. „Hemelvaart van Mozes", een geschrift, waarschijnlijk dateerend uit het begin der Christelijke tijdrekening, waarin dan Mozes vòòr zijn scheiden uit dit leven aan Jozua heel de geschiedenis van Israel voorzegt. Aan het einde wordt geschilderd de komst van het Godsrijk, waardoor Israel van allen druk en nood verlost wordt:

> „En dan zal Zijn koningschap over al Zijn schepselen verschijnen, dan zal de duivel een einde nemen, en de treurigheid met hem weggenomen worden."

God („de Hemelsche") staat op van Zijnen troon en treedt uit Zijne heilige woning, ontstoken in toorn vanwege Zijne kinderen, en terwijl de aarde beeft, de zon verduisterd wordt en heel de schepping in beroering komt, vertoont Hij Zich om de Heidenen te straffen, en al hun afgodsbeelden te vernietigen. Maar, hoe weinig geestelijk heel deze heilsverwachting is, blijkt uit het slot:

„Dan zult gij gelukkig zijn, Israel, (en op nekken en

1) Dit is de meening van N. Messel, Die Einheitlichkeit der judischen Eschatologie, Töpelmann, Gieszen 1915. Hij betoogt, dat het toenmalig Jodendom in het geheel geene andere toekomstverwachting dan de aardsche heeft gekend; alle uitdrukkingen, die op eene hoogere, meer „trans cendente" verwachting schijnen te wijzen, zijn als hyperbolische uitdrukkingen enz. te verklaren. O.i. gaat dit echter te ver.

vleugelen van den adelaar[1]) klimmen, en deze zullen vernietigd worden.

En God zal u verhoogen
en u tot den sterrenhemel brengen
en u daar woning bereiden (?).
Dan zult gij van boven af neerblikken en uwe vijanden op aarde zien,
en hen herkennen en u verheugen,
en dank zeggen en uwen Schepper belijden."

Ook hier hebben we dus in zekeren zin de verwachting van eene andere, hoogere wereld, we kunnen hier zelfs vrijmoedig zeggen: de verwachting van een hemelleven; want de uitdrukking, dat Israel tot den sterrenhemel is verhoogd, zal toch wel beteekenen, dat het na den oordeelsdag in den hemel is opgenomen.

Alleen, hoe aardsch is deze hemel gedacht! Van geestelijke zegeningen, van vergeving der zonden en gemeenschap met God, is geene sprake. Ook het feit, dat onder de zegeningen van den heilstijd het verdwijnen van den duivel voorop gesteld wordt, verleent aan deze verwachting geene geestelijke waarde. Immers, evenals op eene boven besproken plaats[2]) is ook hier de duivel niet beschouwd als bewerker van de zonde, maar van de droefheid, van ziekte en allerlei lijden, hier waarschijnlijk ook inzonderheid van de heerschappij der Heidenen over Israel.[3])

Inderdaad wordt hier het heil, dat het in den hemel verhoogde Israel geniet, niet anders beschreven dan als nationale glorie, verhoogd door eene maar al te vleeschelijke vreugde over de vernedering van den gehaten Romein: een Joodsche hemel, waarbij dan dat „Joodsch" nog in den minder gunstigen

1) Bedoeld is blijkbaar de macht van Rome, die den adelaar als veldteeken had. Vgl. het bekende gezicht van den adelaar in 4 Ezra 11 : 1. De adelaar wordt hier gedacht met meer dan één nek.

2) Boven bl. 387 v.

3) Vgl. Messel a.w. bl. 172.

zin des woords is te nemen.

Hier — en op vele andere dergelijke plaatsen — verheft zich de toekomstverwachting naar den vorm dus wel tot het bovenaardsche, maar blijft ze naar haar wezen in het zondig-aardsche hangen. Het omgekeerde dus van wat in het Oude Testament wordt gezien. Daar treden de aarde en het aardsche sterk op den voorgrond, maar wordt in dat aardsche leven de nabijheid en de gemeenschap van den God des hemels verkondigd — hier daarentegen vindt men de schildering van een hemel, waarin aardsche hartstocht overheerscht.

Nog door een ander ernstig bezwaar wordt deze toekomstverwachting gedrukt. Een bezwaar, dat oogenschijnlijk geheel andersoortig is, maar dat toch onzes inziens met het besprokene ten nauwste samenhangt en daarvan zelfs de diepere oorzaak vormt.

Al het uitzien dezer „Openbarings"-mannen naar de toekomst is nog geen bewijs, dat ze innerlijk leefden uit die genade Gods, waaruit al de aan Israel gegeven toekomstbeloften waren voortgevloeid. Veeleer moet gezegd, dat ze in den grond der zaak geene andere heilsorde kenden dan de wettische heilsorde van de Farizeeën. In een vorig artikel [1]) hebben we erop gewezen, hoe in het „4e boek Ezra" aan den dag treedt een sidderend vreezen voor het gericht, vanwege het aantal booze werken, dat men heeft gedaan. Het ligt in den aard der zaak, dat zulk eene gemoedsgesteldheid eene belemmering moest vormen voor het inleven in wat psalmisten en profeten hadden getuigd van de uit genade ontsloten gemeenschap Gods; en bij het ontbreken der rechte kennis hiervan vermocht men ook het bovenaardsche leven zich niet op recht geestelijke, hemelsche wijze te denken.

Aan de andere zijde stond het vleesch altijd gereed om op zijne wijze aan te vullen wat er aan geestelijken inhoud ontbrak. Hier wordt het zeer begrijpelijk, dat in heel de toekomstverwachting de overhand blijft behouden de hoop

1) 20e jaarg. afl. 6, bl. 202.

op eene glorierijke toekomst des volks, en dan al te vaak ontdaan van dat geestelijk heil, dat in de oude profetieën hiervan de kern en het wezen uitmaakte.

Het is waar, op verschillende plaatsen komt duidelijk uit, dat de tegenstelling tusschen Israel en de Heidenen niet enkel nationaal is te nemen, maar bovenal door een geestelijken factor wordt beheerscht: daarom wordt in het gericht ook onder de leden van het eigen volk de scheidingslijn doorgetrokken, niet slechts Heidenen en Joden, maar ook „zondaars" en „rechtvaardigen" worden tegenover elkander gesteld.

Alleen, die geestelijke factor is dan de wet, door welker bezit Israel boven de volken, en door welker onderhouding Isrels vromen boven de „goddeloozen" en de „zondaars" staan. Bij het pas beschreven gemis aan innerlijke heilsverzekering ontkomen de vromen niet aan de verleiding, hun troost te zoeken in de vergelijking met de Heidenen en de „zondaars", die toch veel slechter zijn dan zij.

Wanneer Ezra zichzelf met de „zondaars" gelijkstelt, wordt hij door den engel getroost met de woorden: „Vermeng gij u niet met de verachters, en reken u niet tot hen, die gepijnigd worden. Want gij hebt een schat van goede werken, die voor u bij den Allerhoogste bewaard blijft, maar dit zal u niet getoond worden vóór de laatste dagen." (4 Ezra 7 : 76 v.; vgl. ook 8 : 47 v.)

Zoo gaat bij de vergelijking met de zondaars voor den wettischen vrome het licht op — niet van uit de genade Gods, maar uit den schat der goede werken, die hij zich verwierf. Aan de vleeschelijke, eigengerechtige zelfverheffing is hier geene ontkoming meer.

En dan vinden ook andere vleeschelijke gezindheden geene macht meer tegenover zich, die ze bedwingen kan. Of ze zich aan het oog zullen vertoonen, is eigenlijk een kwestie van omstandigheden. Het vierde boek Ezra staat nog op een betrekkelijk hoog geestelijk peil. Men vergete niet, dat het werd geschreven onder den verpletterenden indruk van Jeruzalems verwoesting, in een tijd toen het gemeenschappelijke nationale

ongeluk den onderlingen strijd der partijen had doen verstommen. Dat in vroegere tijden de tegenstelling tusschen de wetsgetrouwen en de Griekschgezinden, later de heftige twisten tusschen Farizeeën en Sadduceeën, alsook de hitte van den strijd tegen het Heidendom, wel eens andere uitingen aan het schrijfriet ontlokte, waarbij de wetsgetrouwe zieners de toekomstige vernedering hunner tegenstanders in vlammende bewoordingen' teekenden, dat hebben we boven althans in een enkel voorbeeld gezien. We zeiden toen, dat voor de beoordeeling van dergelijke uitingen veel afhangt van den geestelijken achtergrond. Daarom is aan het toen gezegde nog het volgende toe te voegen: Zoolang die geestelijke achtergrond gevormd wordt door het geloovig en ootmoedig vasthouden aan het verbond van Gods genade als eenige bron van alle heil, is er alle grond om aan te nemen, dat ook de toorn tegen den tegenstander door dit geloof geheiligd is geworden. Is daarentegen dit ootmoedig geloof vervangen door een eigengerechtigen hoogmoed, waarin men op dien tegenstander neerziet, dan staat veeleer te vreezen, dat, zelfs bij het uitspreken van dezelfde klanken, de gevoelens van menschelijken haat en wraakzucht zoo niet de eenige, dan toch eene leidende rol hebben gespeeld.

De reformatie van Josia en de Pentateuch-kwestie

door

Dr. G. CH. AALDERS.

II (Slot)

Die Kultus-Reformation des Iosia, Die Aussagen der modernen Kritik über II Reg. 22. 23 kritisch beleuchtet von MARTIN KEGEL.
Leipzig, A. DEICHERTSCHE Verlagsbuchhandlung 1919.

Na aldus de onderscheidene vragen die zich in betrekking tot de reformatie van Josia voordoen van alle zijden te hebben bekeken, tracht nu Kegel positief vast te stellen, wat zich omtrent het wetboek dat als basis voor deze reformatie diende uit de beschikbare bronnen laat opmaken. Onder welke omstandigheden heeft de vondst van dit wetboek plaats gehad? welken naam droeg het? is het nog mogelijk vast te stellen welken inhoud en omvang het had? was het toentertijd geheel onbekend? en bezitten wij het nu nog? Ziedaar eene reeks van vragen welke wij moeten trachten te beantwoorden.

Hugo Winckler, daarin door anderen gevolgd, heeft indertijd als zijne meening te kennen gegeven dat de woorden van Hilkia: „ik heb het wetboek in het huis des Heeren gevonden" niets anders dan een bepaalde stijlvorm zouden wezen. Het was eenvoudig de gewone, algemeen gebruikelijke en door de toenmalige cultuurverhoudingen bepaalde manier om eene nieuwe wetgeving in te voeren.[1]) Dit zou aan de kritiek een kostelijk middel aan de hand doen om met den tekst van het historisch bericht op goeden voet te blijven en toch de eigen voorstelling omtrent het ontstaan van het

1) In Schrader's Keilinschriften und das Alte Testament[3], Leipzig 1903, bldz. 277.

wetboek te handhaven. Evenwel heeft zij van Winckler's beschouwing weinig willen weten. En terecht, want deze steunt niet op de feiten. Zelfs de Egyptische gewoonte om van nieuwe, heilige boeken te zeggen dat men ze aan de voeten van Thot gevonden had, kan hier geen uitkomst bieden. Het geheele historische bericht vertoont de duidelijkste kenmerken van levende realiteit en iedere aanduiding van een bepaald stijl-formalisme ontbreekt. Maar ook aan de andere zijde is de opvatting van Naville[1]) en Grimme[2]) te verwerpen, die aan de Egyptische gewoonte herinneren om oude, vooral juridische en ritueele teksten, in tempelfundamenten in te metselen, en daarom in de vondst van Hilkia niets ongewoons zien: het door hem te voorschijn gebrachte wetboek zou bij den tempelbouw door Salomo in de fundamenten of muren van den tempel ingemetseld zijn. Hoe aanlokkelijk deze voorstelling ook moge zijn, ze kan niet aanvaard worden, wijl er voor een navolgen van de Egyptische gewoonte in Israël geen enkele aanwijzing bestaat. Wel echter lezen wij van eene gewoonte om boeken en geschriften „voor het aangezicht van Jahveh" neder te leggen (1 Sam. 10 : 25), waarmede zeker wordt bedoeld in het heiligdom van Jahveh. Ook in Deut. 31 : 26 wordt gesproken van een bevel van Mozes om het door hem geschreven wetboek te leggen naast de ark des verbonds. We mogen dus wel aannemen dat zich in den tempel nevens andere ook litterarische schatten bevonden, en dat in meerderen getale; want ware het wetboek, door Hilkia gevonden, het eenige geschrift geweest, dan zou het zoek raken daarvan moeilijk te verklaren zijn. Ik heb in mijn referaat op de Wetenschappelijke samenkomst der Vrije Universiteit in 1916 reeds gewezen op de waarschijnlijkheid dat er meerdere afschriften van de speciaal legale gedeelten van den Pentateuch ten dienste van priesters en vorsten

1) Egyptian writings in foundation walls, and the age of the book of Deuteronomy, in Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, XXIX, bldz. 232 v v.

2) Die Auffindung des Salomonischen Gesetzbuches unter Josia, Orientalistische Literaturzeitung 1907, kol. 610 v.v.

hebben bestaan, en op de mogelijkheid dat het bewuste wetboek een van deze afschriften zou zijn geweest.[1])

Welken naam droeg het teruggevonden wetboek ? Als het waar is dat zich in den tempel meerdere geschriften bevonden dan moeten deze van elkander door afzonderlijke titels onderscheiden geweest zijn. Dat moet dus ook het geval geweest zijn met het door Hilkia gevonden boek, of in elk geval moet het uit zijn geheele aanzien en voorkomen afdoende duidelijk geweest zijn wat voor een boek het was. Wanneer Hilkia voor het eerst van zijne ontdekking melding maakt noemt hij het gevonden geschrift : „het wetboek". Weliswaar hebben sommigen daarvoor willen lezen : „een wetboek", maar met de meesten moet toch wel vastgehouden worden dat „het wetboek" bedoeld is. Daaruit volgt dat dit wetboek een door traditie bekend wetboek moet geweest zijn. Een andere naam is „boek des verbonds". Sommigen meenen dat deze uitdrukking proleptisch is, en gegeven met het oog op het verbond dat daarna op grond van het gevonden boek zou worden gesloten. Doch het is veeleer waarschijnlijk dat de verhouding juist omgekeerd is, en het boek metterdaad „verbondsboek" heette en in aansluiting aan dien naam de verbondssluiting heeft plaats gehad. Uit 2 Kon. 23 : 25 coll. 2 Kron. 34 : 14 blijkt verder dat het bewuste wetboek zich aandiende als van Mozes herkomstig. Het was dus het geheel of een gedeelte van eene wettenverzameling die op Mozes als wetgevende autoriteit terugging.

Laat zich nu de inhoud ook nog eenigszins nader bepalen ? Eene centrale plaats moet de zuiverheid van den cultus erin hebben ingenomen, want daarop werd door Josia aanstonds met alle macht aangestuurd. Maar ook eene concentratie van den cultus in één heiligdom moet er door zijn voorgeschreven, want hoe zou anders Josia op de gedachte gekomen zijn om alle lokale Jahveh-priesters naar Jeruzalem over te brengen ? Verder moeten zich in het wetboek bepalingen tegen waar-

1) Iets over bronnenscheiding in den Pentateuch, Amsterdam 1916, bldz. 35 v.

zeggers en duivelskunstenaars bevonden hebben (vgl. 2 Kon. 23 : 24). Ook voorschriften voor de viering van het Pascha kunnen niet hebben ontbroken (vgl. 2 Kon. 23 : 21). Voorts moet het boek ernstige en zware strafbedreigingen hebben bevat (zie 2 Kon. 22 : 13, 16). En eindelijk moet er ook van eene verbondssluiting gewag zijn gemaakt, gelijk èn blijkt uit den naam van het boek èn uit het feit dat Josia en het volk op grond van het boek een verbond aangingen. Daarmee is ook echter de stof uitgeput. Meer kunnen wij omtrent den inhoud van het boek niet opmaken.

En zoo willen wij nu overgaan tot de vraag naar den omvang. Tegenwoordig is men algemeen van gevoelen dat deze maar zeer bescheiden kan geweest zijn. De grond daarvoor is voornamelijk dat het boek, volgens 2 Kon. 22 : 8, 10 op één en denzelfden dag tweemaal in zijn geheel werd doorgelezen. Nu herinnert Kegel er aan dat er in den tekst zelf geen enkele aanduiding te vinden is dat de tweemalige lezing op één en denzelfden dag zou hebben plaats gevonden, en hij kan zich daarvoor o.a. ook beroepen op König.[1]) Ik moet hem daarin gelijk geven. Uit de mededeeling in 2 Kon. 22 : 8—10 is metterdaad geenerlei slotsom te trekken voor den omvang van het gevonden boek. Kegel zelf is van meening dat het zeer omvangrijk is geweest. Hij redeneert aldus: indien er ten tijde van Josia nog eenige andere, als Mozaïsch geldende, wetten waren bekend geweest, dan was 1e niet te verklaren hoe men het Josia-boek zonder meer aanstonds als Mozaïsch aanvaardde, en 2e onbegrijpelijk dat de koning en het volk zoozeer onder den indruk kwamen van het nieuwe boek, terwijl ze dan toch gewoon moesten zijn Mozaïsche wetten te overtreden. Hij concludeert derhalve dat vóór het jaar 622 alle geschreven Mozaïsche wetten waren teloor geraakt, en dat in het door Hilkia gevonden boek plotseling heel deze wettenverzameling weer aan het licht gebracht werd. Als eene zijdelingsche bevestiging van zijne meening beschouwt hij dan dat in 2 Kron. 34 : 18 van

1) Das Deuteronomium, Leipzig 1917, bldz. 27 v.

Saphan wordt gezegd dat hij in het wetboek las voor de ooren van den koning: ויקרא בו; woorden waarin men van kritische zijde natuurlijk eene dogmatische correctie van den Kroniekschrijver ziet, maar dat is toch niet te gelooven! dan zou in dien tijd het al een kwestie geweest moeten zijn hoe groot de omvang van Josia's wetboek eigenlijk wel was!

Deze meening, dat het wetboek van Josia de verzameling van alle Mozaïsche wetten vormde en derhalve van nogal grooten omvang was, wordt verder gesteund door het feit dat het in het minst niet als een geheel novum wordt beschouwd. Hilkia spreekt van „het wetboek"; en in heel het historische bericht is de veronderstelling inslag dat het verlorene boek, wat zijn hoofdinhoud betreft, toch wel bekend had kunnen zijn. Daarom gevoelen koning en volk hunne overtreding van die onbekende wetsvoorschriften als eene zware schuld.

Bezitten wij nu het bewuste wetboek nog in onzen tegenwoordigen Pentateuch? Het is vrijwel ondenkbaar dat het later weer opnieuw zou zijn verloren gegaan. Bovendien blijkt uit eene nauwgezette vergelijking van Josia's reformatorische maatregelen met de voorschriften van Deuteronomium (Kegel geeft de plaatsen volledig op), dat er tusschen beide een zeer nauw verband bestaat. Toch kan het niet juist zijn wanneer Deuteronomium of althans de kern daarvan met het Josia-boek wordt geïdentificeerd. Kegel wijst bepaaldelijk op Ex. 20 v.v. en Ex. 34, de z.g. heiligheidswet Lev. 17—26 en zelfs deelen van den z.g. Priestercodex, die mede tot het Josia-boek kunnen behoord hebben. En ten slotte toont hij aan dat de opvatting als zou alleen Deuteronomium de grondslag van Josia's reformatie hebben gevormd aan innerlijke tegenstrijdigheid lijdt. Volgens König b.v. „liegt das unbestreitbare Hauptinteresse des Dt. auf der Beseitigung des Höhendienstes durch die Zentralisation des Kultus".[1]) Ware dus het Josia-boek identiek met Deuteronomium dan

1) a. w. bldz. 49.

moest de afschaffing van den bamah-dienst het hoofdmoment vormen in het bericht omtrent Josia's reformatorisch optreden. Daar is het echter verre vandaan! Over den Jahveh-dienst op de hoogten wordt in slechts een tweetal verzen gehandeld (2 Kon. 23 : 8, 9). Trouwens is er ook reeds meermalen in ander verband op gewezen, dat Deuteronomium volstrekt niet past op de voorstelling dat dit boek ten behoeve van de toestanden en omstandigheden omstreeks 620 voor Chr. zou gemaakt zijn. Ik wijs met name op het boek van J. S. Griffiths, getiteld The problem of Deuteronomy.[1]) Anderzijds erkent toch ook de kritiek dat er vóór de reformatie van Josia reeds wetten bestonden. Met name geldt dit van Ex. 20 v.v. en Ex. 34. Hadden deze wetten toen nog niet de hooge autoriteit die zij later blijken te bezitten? Indien ze niet behoorden tot het corpus dat in 622 gepubliceerd is, wanneer hebben ze dan die hooge autoriteit verworven? Of indien ze wel die hooge autoriteit bezaten, hoe komt het dan dat er tusschen die oudere en de nieuwe wet, die volgens het oordeel der kritiek in meer dan één punt van elkander afweken, geen conflict ontstond? Eigenlijk had dan het corpus Josianum tevens de abrogatie der oudere wetten moeten inhouden, maar daarvan blijkt immers niets!

De bedenking dat het corpus Josianum, indien het ook het z.g. Bondsboek bevatte, wetsvoorschriften zou hebben gepromulgeerd die niet geheel met elkander strookten, b.v. ten opzichte van het geoorloofde aantal plaatsen van eeredienst, beantwoordt Kegel door er op te wijzen dat in elk geval later, toen de tegenwoordige Pentateuch onbetwistbaar als de legale autoriteit gold, deze onevenredigheden — zoo ze werkelijk bestaan — kalmpjes verdragen werden, en wat later kon, zoo zegt hij, was toch zeker in 620 niet onmogelijk. In een noot merkt hij evenwel op dat het voor hem niet zeker is of in Ex. 20 : 24—26 metterdaad eene pluraliteit van

1) London 1911. Ik besprak dit boek reeds eerder in dit Tijdschrift, XVe Jaargang, bldz. 9.

cultusplaatsen wordt toegelaten. Dat laatste is zeer juist gezien; het zou natuurlijk te ver voeren om op deze kwestie in den breede in te gaan, maar het wil mij voorkomen dat er nog wel anders kan worden geëxegetiseerd dan men gemeenlijk doet.

Wat betreft den ouderdom van de verschillende deelen van het corpus Josianum verklaart Kegel niets met zekerheid te kunnen zeggen. De hooge ouderdom van het Bondsboek wordt tegenwoordig meer en meer erkend[1]), maar ook in Deuteronomium bevinden zich naar zijn meening verschillende bepalingen die tot in zeer ouden tijd moeten terugreiken. Als voorbeelden daarvan noemt hij Deut. 18 : 6—8 en 13 : 16 v.v., voorschriften die in de 7e eeuw absoluut onuitvoerbaar waren.

De conclusie is ten slotte dat het corpus Josianum weliswaar naar inhoud en omvang niet met zekerheid te reconstrueeren is, dat het echter vermoedelijk in zijn geheel toch wel in onzen huidigen Pentateuch is opgenomen; en dat wat we met eenige zekerheid aan het corpus kunnen toewijzen, in elk geval in tamelijk oude tijden van Israël's historie terugreikt.

Dat de door nauwkeurig en minutieus onderzoek verkregen resultaten van geen geringe beteekenis zijn met het oog op de Pentateuchkritiek, springt in het oog. De auteur aarzelt dan ook niet aan het einde van zijn boek de rekening op te maken, en de vraag te stellen welke conclusiën zich uit zijne resultaten voor de Pentateuchkritiek trekken laten.

Hij neemt daarbij de grootste voorzichtigheid in acht en wil niet verder gaan dan hij met genoegzame zekerheid doen kan. En zoo begint hij dan met de erkentenis dat de berichten omtrent Josia's reformatie hoegenaamd niets zeggen van den preciesen ontstaanstijd van eenige Israëlietische wetten. Het eenige wat met beslistheid gezegd worden kan is dat ons tegenwoordig boek Deuteronomium bestanddeelen

1) Vgl. hierover mijn Tij-kentering in de Oud-Testamentische Wetenschap, Kampen 1920, bldz. 11.

bevat die voor Josia's reformatie normeerend geweest zijn; verder dat het corpus Josianum vermoedelijk tot zeer oude tijden terugreikt (voor wat de kern betreft waarschijnlijk wel tot in de Mozaïsche periode). Wanneer Kegel daaraan nu nog de uitspraak verbindt dat het jaar 620 wel niet in den gewoonlijk aangenomen zin een mijlpaal vormt in de ontwikkeling der Israëlietische wetgeving, maar dan toch in zooverre, dat toen voor zoover wij weten voor de eerste maal door het geheele volk een verzameling van wetten als bindend is erkend en aanvaard, dan moet ik daartegen met de meeste beslistheid opkomen. De historische berichten in den Pentateuch wijzen er op dat iets dergelijks ook reeds bij den Sinaï heeft plaats gehad. Wel zegt Kegel: „Was am Sinai geschehen ist, liegt nicht im Lichte klarer geschichtlicher Forschung", maar dat komt mij weinig consequent voor. Wanneer wij met de historische Pentateuch-berichten denzelfden weg volgen dien Kegel zoo terecht is ingeslagen ten aanzien van de Konings- en Kronieken-berichten aangaande de reformatie van Josia, en deze op zichzelf buiten verband met eene bepaalde theorie nemen, dan bestaat er toch even weinig reden om de historiciteit daarvan in twijfel te trekken. Op dit punt heeft dus de auteur meer of liever minder gezegd dan hij verantwoorden kon. Voorts wijst hij er nog op dat Mozes in Josia's tijd reeds als legislatieve autoriteit van den eersten rang gold; hetgeen alleen verklaarbaar is indien eene vertrouwbare traditie getuigde dat hij metterdaad aan zijn volk een belangrijke verzameling geschreven wetten had nagelaten. Deze geheele geschreven Mozaïsche Thorah moet echter toentertijd totaal zoek geweest zijn; anders zou het onverklaarbaar zijn dat het volk zich door het plotseling te voorschijn gekomen wetten-corpus tot eene zoo ingrijpende cultus-wijziging had laten brengen. Immers de door dit corpus veroordeelde afgodische en onzuivere Jahveh-cultus moet ook met alle Mozaïsche traditie in strijd geweest zijn; en was nu het volk gewoon bekende geschreven Mozaïsche wetten te overtreden, dan is het niet

begrijpelijk hoe het door een bijkomend Mozaïsch corpus plotseling van zijne overtredingen zou zijn afgebracht. Al te lang kan het Mozaïsche wetten-corpus echter niet verloren geweest zijn: er moet nog eene heugenis aan het bestaan van geschreven Mozaïsche Thorah onder het volk geleefd hebben. En ook de inhoud van het corpus Josianum moet met eene betere traditie hebben overeengestemd: dit accentueert hij met name ten aanzien van het denkbeeld der cultus-concentratie. En hij besluit dan met deze vèrstrekkende conclusie: derhalve moet de geheele historische constructie van Wellhausen, die den Priestercodex voornamelijk daarom aan het eind der Israëlietische wetgeving plaatst, wijl daarin de cultus-concentratie niet meer geëischt, maar als reeds bestaande verondersteld wordt, aan eene grondige revisie onderworpen worden. En dit te meer, aangezien het niet onwaarschijnlijk is — zooals Kegel heeft zoeken aan te toonen — dat ook stukken van den Priestercodex van het corpus Josianum deel hebben uitgemaakt. Terecht luidt het slotwoord: bijna alles, wat juist Wellhausen over Josia's reformatie heeft ten beste gegeven, is door deze studie onjuist gebleken.

De buitengemeene belangrijkheid van Kegel's boekske blijkt uit het gegeven overzicht ten duidelijkste. Door zulke studiën komen wij op den goeden weg. Ik kan niet nalaten hieraan een enkel woord toe te voegen om de portée van deze en dergelijke studiën en de daardoor zich manifesteerende tij-kentering in het juiste licht te stellen, wijl er blijkbaar zijn die zich in mijn gedachtengang moeilijk verplaatsen kunnen. Van verschillende zijden werd naar aanleiding van mijne Tij-kentering in de Oud-Testamentische Wetenschap er nogal nadruk op gelegd dat de nieuwe strooming allerminst beteekent een terugkeer naar traditioneele beschouwingen of naar het autoritatieve Schrift-geloof. En mij werd in verband daarmee zelfs eenzijdigheid verweten; mij werd toegevoegd dat alles mij welkom was als het maar dienen kon om het Wellhausenianisme te bestrijden. Laat

mij er nu even op mogen wijzen dat ik in mijn rede zelf heb verklaard dat het ijdel optimisme zou wezen te verwachten dat de nieuwe richting ons, Gereformeerden, bevrediging zou schenken. En in een noot licht ik dit nader aldus toe: „wij mogen ons geen oogenblik de illusie maken alsof de tij-kentering die op het gebied der O. T. wetenschap is waar te nemen in zich de tendenz heeft om tot de autoriteit der Schrift terug te keeren. Het tegendeel is duidelijk genoeg merkbaar; waartoe we slechts wijzen willen op Gunkel en Gressmann, die overal den Schriftinhoud willen maken tot een product van oud-Oostersche cultuur-invloeden, en op Eerdmans, die in den Pentateuch een polythëistischen en animistischen achtergrond zoekt." [1]) Trouwens in mijn *Sporen van Aninisme in het Oude Testament?* heb ik juist voornamelijk de opvattingen van Eerdmans bestreden. Doch ik meen daarnaast ten volle het recht te hebben, om allen nadruk te laten vallen op het hoogst merkwaardige verschijnsel dat de totnutoe gangbare, ja heerschende, beschouwingen in de O. T. wetenschap van alle kanten worden bestreden en zelfs op fundamenteele punten zich geheel gewijzigde opvattingen baan breken. Dat dit geschiedt ook van eene zijde die allerminst naar het autoritatieve Schriftgeloof neigt is juist het sterkste symptoom van de kentering van het getij. Steekt daarin nu eenzijdigheid? En nu geloof ik dat deze kentering van het getij ook winst belooft voor onze Gereformeerde beschouwing van het O. T.; niet — laat mij dat nu nog eens heel duidelijk zeggen — omdat ik ook maar één oogenblik zou verwachten dat niet-Gereformeerde Oud-Testamentici ons het materiaal zouden leveren voor onze Gereformeerde wetenschap, maar omdat wij, Gereformeerde Oud-Testamentici, thans onder meer gelijke voorwaarden kunnen werken naast anderen. Als het Wellhausensche gebouw voor afbraak wordt verkocht, en *nieuwbouw* op O. T. terrein eisch des tijds is, dan staan voor Gereformeerde en niet-Gereformeerde bouwers de kansen gelijk. Dat — niet

1) bldz, 22, 35.

meer, maar ook niet minder — is het voordeel van den zich ontwikkelenden toestand. Dat is de beteekenis van de tij-kentering die zich op O. T. gebied onmiskenbaar manifesteert. Daarom achtte ik het van belang op het boek van Kegel als symptoom van deze tij-kentering te wijzen. Betrekkelijk is het daarbij van ondergeschikt gewicht of zulk een boek voor een belangrijk deel mijne instemming kan hebben, of dat het heel andere wegen gaat dan ik zou willen bewandelen. Hoofdzaak is dat het tij kentert. En laat mij nu nog iets zeggen, om alle misverstand te voorkomen. Een mijner recensenten schreef, dat het Wellhausenianisme voor mij de vijand is. Indien hij dit zóo heeft bedoeld, dat ik in het Wellhausenianisme ernstiger gevaar en grooter bedreiging voor het Schriftgezag zie dan b.v. in de godsdiensthistorische richting, dan vergist hij zich deerlijk. In mijn De Heilige Schrift en de Vergelijkende Godsdienstwetenschap heb ik juist het gevaar dat van deze laatste dreigt veel ernstiger genoemd dan dat van de litterarische Schriftkritiek.[1]) Maar de verhouding is, als ik het zoo eens mag uitdrukken, aldus: het Wellhausenianisme is de vijand die eerst onder den voet geloopen moet worden om dien anderen en zooveel ernstiger vijand te kunnen bereiken. En indien dan zelfs die ernstiger vijand ook medehelpt om eerst het Wellhausenianisme te overwinnen, waarom zouden we ons daarover niet verheugen? Natuurlijk spreekt het vanzelf dat we ons echter meer verheugen indien de bestrijders van het Wellhausenianisme tegelijkertijd in nog ander opzicht meer of minder onze bondgenooten zijn. Daarom begroet ik ook de studie van Kegel met te meer vreugde, wijl zoo veel van hetgeen hij zegt mijne instemming kan hebben. Dat deze instemming niet onverdeeld is, heb ik door het invlechten van verschillende kritische opmerkingen reeds doen blijken; en er zijn ook nog wel meerdere punten waarop ik van hem afwijk. Maar voor wat de hoofdzaak betreft, dat het in Josia's 18e jaar gevonden wetten-corpus niet eerst in dien tijd kan ontstaan zijn, doch

1) bldz. 2.

het geheel der toentertijd bestaande Mozaïsche wetgeving, welke verloren was gegaan, moet hebben bevat, kan ik mij zeer goed met hem vereenigen. Het doet mij een bizonder genoegen dat hij, geheel van mij onafhankelijk, tot een resultaat is gekomen dat ik in 1916 reeds als mogelijkheid ventileerde. Eenigszins onduidelijk blijft het nog of hij van meening is dat het bedoelde wetten-corpus ook alle wetten bevatte die in den Pentateuch aan Mozes worden toegeschreven, m.a.w. — want daar komt het dan op neer — of hij de gansche Pentateuchale wettenverzameling aan den grooten wetgever toekent. Ik vermoed dat de auteur deze kwestie opzettelijk heeft in het midden gelaten. In de Inleiding zegt hij althans dat hij op zijne bespreking van de vraag welke stukken van onzen Pentateuch tot het corpus Iosianum hebben behoord niet den hoofdnadruk wil laten vallen. Hoofdzaak is voor hem de objectieve behandeling van het historisch bericht dat ons in 2 Kon. 22, 23 is bewaard. Het trekken van verdere conclusiën laat hij welbewust aan anderen over. Ik kan slechts de hoop uitspreken dat nadere bestudeering van het Pentateuch-vraagstuk ons nog eens het volle licht moge brengen waaraan wij als Gereformeerde Theologen dringend behoefte hebben.

KRONIEK.

Geen strijd, maar saambinding. — Vraagboek-methodiek. Secte-bestrijding. — Roomsche methode en propaganda- Toorn of schaamte „naar de wangen". —

Toen in 399 de voormalige gunsteling van het hof te Constantinopel, Eutropius, in ongenade gevallen was, en hij zich tot de kerk en speciaal tot Chrysostomus om hulp gewend had, hield deze prediker een aangrijpende predicatie. Hij wees op de armoede van de wereld, op de nood óók van de grooten der wereld. En met erbarming vòòr die wereld vervuld sprak hij: „De arme moet ànders over zijn toestand leeren oordeelen, „opdat hij zijn lot niet meer beklage". „En dus moeten wij die „armen spreken van onzen rijkdom, opdat zij rijkdom leeren „vinden". „*Dat* is ónze rijkdom." „Heb ik Uwe harten week „gemaakt? Heb ik de onmenschelijkheid in U verdelgd en „Uwe harten tot medelijden gebracht?" „Wij zullen daardoor „Gode aangenaam en welgevallig worden, en een rijk loon „onzer barmhartigheid wegdragen". Maar dezelfde Chrysostomus houdt op een Zondag, nadat des Vrijdagsavonds schier de geheele gemeente een circus had bezocht, een preek en zegt dàn het volgende: „Bewaart U toch voor de wereld! Houdt U „toch rein! Ik zat in mijn woning en hoorde hoe de klanken der „muziek werden overgedragen tot in mijn ooren, en leed als „die, die op de woeste zee worden heen en weer geslingerd. Is „dat de stad met de apostolische kerk? Heeft zij zich zoo bewaard voor de afgoden?"

Daar hebt ge bij dezelfden Chrysostomus twee kanten van dezelfde waarheid. En de kwestie Geelkerken—Prof. Ridderbos komt, naar het mij toeschijnt, voort uit het meer of minder den nadruk leggen naar éene zijde. Na al hetgeen geschreven is wil ik niet véél van eigen meening in dezen zeggen. Het verbaast me nog immer, dat er menschen zijn, die niet schijnen te vatten, dat men 't met iemands bedoeling, afgedacht van op een

bepaald punt gegeven critiek, 't goeddeels eens kan zijn en onder de bekoring van die bedoeling hem bijval betuigt, terwijl bij rustiger beschouwing de *vorm* waarin de bedoeling gegoten werd, afkeuring vindt. Dr Geelkerken heeft m.i. goed gedaan zijn bedoelingen toe te lichten, en zich te verklaren. In „*Om het getuigenis*", „een woord van toelichting en verweer" verklaart Dr G. uitdrukkelijk zijn uitstemming met de belijdenis, ook al doet hij dat in dezen vorm: „Wie meent mij van ethische „of moderne tendenzen te moeten verdenken, zal zijn ver-„moeden hebben waar te maken. Een extra-verklaring, dat ik „heusch Gereformeerd ben, krijgt zoo iemand van mij niet. „Mijn handteekening staat onder de drie Formulieren van „eenigheid en is nimmer door mij ingetrokken. Mijn; „ja, ik „van ganscher harte!" heeft, ook als instemming met de be-„lijdenis onzer kerken, geklonken en is nimmer door mij terug „genomen".

„Als een man van eer" ontzegt Dr G. ieder het recht aan zijn goede trouw te twijfelen. (pag. 48). Dit moet m.i. *nu* genoeg zijn. Vooral nu Dr G. zegt, dat hij de bedoeling had „een leemte aan te vullen" (pag. 48); en er op te wijzen, dat de kerk van Christus de onbewuste zoekers heeft te leiden tot Christus; er den nadruk op te leggen, dat men niet alleen zichzelf heeft te bewaren van de wereld, maar ook de wereld heeft *in* te gaan met zijn Christus. (pag. 40 en 41). Men moge dan van gevoelen blijven, dat de *wijze, waarop* Dr G. zijn bedoeling liet blijken afkeurenswaardig was, en niet in dien vorm, die wellicht méér zou zijn „ingeslagen", van „verdenking" *mag* geen sprake meer zijn.

Want wat Dr G. zegt is bovendien niets nieuws. Als het dat was, bleef het 't zelfde. Maar de gedachte, die hij met nadruk naar voren brengt, erkent ieder goed Gereformeerd mensch als *waar*. Alleen maar, soms wordt er practisch te weinig nadruk gelegd op deze dingen. Zie, ik geloof, dat ook in deze kwestie het veelal de zaak is, wàt men in het centrum ziet. In allerlei predicaties *mist* men menigwerf de gedachte, dat we leven op aarde als *Pinkster*-gemeente. De Heilige Geest wordt vaak niet

genoemd; de werking des Geestes in Gods kerken wordt schier uitgeschakeld. En dat wreekt zich in een andere eenzijdigheid: het *speciaal* nadruk leggen op het werk des Geestes, zoodat dàn het woord veelal een etische klank krijgt vooral in de ooren van hen, die eenzijdig naar d'eersten kant heen buigen. En zoo zou het gevaar van verwijdering niet denkbeeldig zijn. Laat ook hier de aanvulling de completeering van den een door den ander mogelijk zijn; zóó wordt in plaats van krakeel, de gemeenschap der heiligen gevonden.

Intusschen kan het zijn nut doen enkele oude klanken — „de Chr. Ger. stemmen", „*de Vrije kerk*" (1885) — te hooren. Daar lees ik in een artikel over „*Evangelisatie*" (pag 305): „*Elke* gemeente „moet zelf evangeliste zijn." „De Evangelisatie-arbeid stelt aan „de gemeente hooge eischen, maar werkt ook zegenend op het „gemeentelijk leven terug; en de gemeenten zijn aan te wijzen „waar zulk een arbeid zijn heerlijke vruchten niet achterhoudt".

En in hetzelfde jaar schreef Ds. A. v. d. Sluis „'t Werk van „de inwendige zending is ook ons aller werk. 't Woord van den „Amerikaanschen Dr Smith, waaraan Rev. Zwemer te Dor-„drecht ons herinnerde: ken Uw werkveld of God zet U als „een onnut meubel op zij (or God will set you in a corner) is „voor ieder onzer waar." En dan dit merkwaardige: Vergeten „we toch niet, die maatschappij dweept met zichzelf. Zij is, in „eigen oog, een stroom, die overal leven en vruchtbaarheid „brengt. Een stroom, *waartegen de Christelijke Kerk vruchteloos* „*dam en dijk opwerpt.* (Curs. van mij. W.) ....

„De Christelijke Kerk moet *haar* (die wereld) *dwingen tot de* „*erkentenis dat dit beeld* (dat de wereld van zichzelf heeft) *onjuist* „*is*". Zij (de kerk) heeft tot taak te laten zien, dat de wereld „is „een zee over wier donkere wateren de gemeente van „Christus, hoog op een rots verheven, een vriendelijk licht „schijnen doet, opdat ieder vermoeide en belaste het naar „de haven der rust wende." Wat „ging er een kracht uit van „de kerk toen dit haar beeld en trouw aan Jezus haar leuze „was. (Het werk der Inw. Zend. ons aller „werk. pag. 28 en 29.)

De oude botsing tusschen het „zich onbesmet bewaren van

van de wereld" en het „gaat heen in de geheele wereld . ." trilde ook even door in onze gelederen. En dat hindert niet. Mits de hitte van het strijdvuur maar saam smelt wat gescheiden scheen, en de gedachte-wisseling tot beter elkander begrijpen aanleiding is. En wellicht wordt juist langs dezen weg levensverrijking gevonden, daar *beide* zijden van eenzelfde levensroeping in helder licht komen.

Intusschen is het zoeken van eenheid in dezen tijd van scheiding geen overtollig goed werk. Merkwaardig is het ongetwijfeld, dat allerlei *sectes* in onze dagen welig tieren als parasitaire planten op het brokkelig muurwerk van de eenheid van de Christenen van Gereformeerde religie. De goedbedoelde pogingen om door *vlugschriften* onze jonge menschen te waarschuwen tegen dreigende gevaren, worden wel gewaardeerd, maar zijn onvoldoende om het kwaad stelselmatig te bestrijden. Daarom zal er algemeen een verlangen zijn naar het nieuwe leerboek, dat we in onze kerken, na niet al te langen tijd, hopen te bezitten.

Nu zijn wij ongetwijfeld vooruitgegaan met onze catechisatieboekjes. Wanneer we b.v. gaan vergelijken de boekjes van Ds Landwehr met een „Vraagboek" uit het begin der zeventiende eeuw, dan zal ieder moeten erkennen, dat we heel wat gewonnen hebben. Men vergelijke b.v. de volgende „proeve" uit een les over de Sacramenten, zooals die voor ± 300 jaar werd gegeven:

Vraag. Wat wordt het broot gedaen.

Antwoord. Het wordt gemaalen.

Vraag. Moest oock de Heere Jezus, die dat ware broot is, alzoo gemaalen worden?

Antwoord. Ja, hij moest alsoo gemaalen worden in de moolen van zijns Vaders toorn.

Vraag. Wat wordt het broot al meer gedaen?

Antwoord. Het wordt gekneeden.

Vraag. Moeste alzoo de Heere Jezus oock geknedet?

Antwoord. Ja hij moestet getrapt en gekneden worden, om de zijne van de zonden te bevrijden.
Vraag. Wat wort het broot meer gedaan?
Antwoord. Gebacken en gebraden, (vgl. Arch. K.G. 1840, 317)

En zóó gaat het voort.

Dán zijn we héél wat vooruit gegaan sinds de dagen van den onbekenden N.-Hollandschen catecheet. En toch hebben we niet wat we behoeven. De vraag- en-antwoord-vorm is onpaedagogisch en psychologisch onjuist; maar bovendien is de inhoud der vraagboeken, ook al geven ze als aanhangsel een overzicht der voornaamste ketterijen, meer door overlevering gebillijkt, dan door practijk gevraagd.

De vraag is gedaan, hoe de, in onze dagen sterke, aanwas der sectes — was in aantal en in leden — zielkundig te verklaren zou zijn. Dr. Haitjema gaf verleden jaar in „*Stemmen des tijds*" een studie, die ten doel had de beantwoording dezer vraag te benaderen, waar het ging over de Apostolischen. Hun strenge tucht en ongeëvenaarde sectediscipline schijnt in een tijd, in welke men zoo gaarne banden scheurt, juist uit reactie aan te trekken. Maar toch is hiermee lang niet *alles* verklaard. De uiterst gebrekkige ontwikkeling van de doorsnee-catechisanten, o.a. is in 't gemeen mee oorzaak van het zoo spoedig zich laten verleiden. En zóó vormen de secten óók voor onze kerken een gevaar.

Dan — het wil mij voorkomen, dat, meer dan meestal geschiedt, ook de Roomschen in 't oog dienen gehouden te worden. De Roomsche kerk blijft altijd ons nog als infideles, ongeloovigen, beschouwen, en zij doet haar missiewerk. In 1911 b.v. gingen in het bisdom Haarlem 528 volwassene protestanten naar de R. K. over. En procentsgewijs groeit de R. K. sterker véél sterker dan het volk In de laatste 70 jaren der negentiende eeuw bracht in ons land de R.K. het van 800.000 tot meer dan 2 millioen leden.

Dit verschijnsel is evenwel mede verklaarbaar door het

groote aantal geboorten in Roomsche gezinnen. Op de 1000 gehuwde vrouwen hadden in 1910 in R. gezinnen 287 en in prot. gezinnen slechts 219 geboorten plaats.

Nu hebben wij ongetwijfeld ons te wachten voor den geest uit de dagen van den „Kulturkampf"; evenzeer is het anti-papisme, dat met brandstapels dreigt, er een met goedkoope reclame; maar toch, we hebben ons tegen Rome te wapenen. Op politiek gebied zijn we vrienden; goed; maar laten we op kerkelijk terrein dan dubbel waakzaam zijn. Het zijn vooral de *methoden* van Rome, die het optreden der R. K. zoo gevaarlijk doen zijn. Deze methoden zijn niet de meest ridderlijke. Vooral op onze zendingsterreinen zien we dat. Eerst op Soemba. Nadat Rome West-Soemba had opgegeven, kwamen wij er; maar ternauwernood was er onze invloed merkbaar — *Ds. H. Dijkstra* vertelt ervan in het jongste nummer van *„de Macedoniër"* — of de Roomschen wilden weer betrekken het huisje, dat wij klaar gemaakt hadden. Nog veel erger is, wat men van Roomsche zijde te *Djocja* bestond. Men weet, dat het *Petronella-hospitaal* een voorbeeld is van medisch kunnen in het Oosten. Naar het Djocja'sch systeem begint men in het *geheele Oosten* hoe langer hoe meer te werken; kortom Djocja kan in dezen de eerkroon van onzen medischen dienst genoemd worden.

En wat bedoelde Rome? Op een slinksche wijze wilde men zich indringen in dit prachtige werk; Djocja was rijp om vruchten te geven; dàn komt Rome... om te oogsten. Gelukkig is onder Gods zegen, middelijk doordien het Roomsche plan door *Dr. Offringa,* den tegenwoordigen directeur van het hospitaal, doorzien werd, dit plan verijdeld. Maar de Jesuitische tactiek geeft oorzaak, dat wij steeds op onze hoede moeten zijn.

En al zijn de Jesuiten niet de monsters van wreedheid, die onze kinderdroomen benauwden, toch is heel de organisatie en de tactiek der Jesuiten zúlk een gevaar, juist door de *macht,* die zij vertegenwoordigen, dat waakzaamheid meer dan ooit ook tegen hèn geboden is. Sinds de encykliek

„*Aeterni Patris*" (4 Aug. '79) is de thomistische scholastiek officieel gesanctioneerd bij Rome; en deze scholastiek, die thomistisch genoemd wordt, is feitelijk neo-jesuitisch; vooral sinds de dominicaner orden hun verzet tegen de franciscaansch-jesuitische orden lieten varen. De belangrijke en invloedrijke universiteit te Freiburg in Zwitserland staat, hoewel in naam dominicaansch, toch geheel op jesuitisch standpunt; en stemmen, die zich àl te zeer tegen deze jesuiten-overheersching verheffen — zooals die van mgr. Schell te Würzburg — worden tot zwijgen gebracht door „verootmoedigende" maatregelen.

De nieuwe landen van Europa, als Polen en Hongarije, zijn getuigen van een enorme krachtsprestatie der Jesuiten-orden, tegenover een verzwakt protestantisme. En in ons eigen land weet men zich uitnemend aan de zich wijzigende volksopinie aan te passen. Het R. K. propaganda-genootschap gaf een vertaling van de Evangelia en Handelingen uit in 80.000 ex. bij den eersten en spoedig daarna in 50.000 ex. bij den tweeden druk. Voorzoover men met zulk werk bedoelt, in eigen kring den afval tegen te gaan, is het alleszins te waardeeren, edoch de jesuitische idealen strekken zich verder uit. Misschien heeft *Graaf P. van Hoensbrooch* (Hoensbroek) in zijn drietal boeken: *Moderner Jesuitismus*, *Ultramontane Leistungen* en *Ultramontanismus* zich al te zeer laten leiden door zijn — bij iemand, die zelf uit de R. K. tot het protestantisme overging, verklaarbare — eenzijdigheid, en teekent hij het beeld wat al te donker; maar toch, zulk een bijbelcolportage doet vreemd aan, waar voor Rome nog immer de *Syllabus Errorum* van kracht is, in welke, ook over de bijbelgenootschappen, het „anathema" gesproken wordt. *(Hourat. Genèse historique du Syllabus. 1906).*

Ook al willen wij het gevaar niet overdrijven, toch moeten wij ons wachten, dat we, bij onzen strijd tegen het ongeloof en onzen vrede met Rome, niet den „oorlog winnen," maar den „vrede verliezen."

Eén ding kunnen wij protestanten van de Roomschen

leeren in onze dagen; leeren per antithesin — door de tegenstelling. We zien bij de Roomschen de voorbeelden, hoe leelijk het staat, wanneer menschen, die elkander nà staan, elkaar zoo fel bestrijden. De Roomsche polemiek tegen de „oud-bisschoppelijke-clerezie," is die van hoon, spot en verdachtmaking *(cf. Dr. L. Knappert, Kerkel. leven in Ned. in onzen tijd*, pag. 28). Zoo schrijft *Allard*, de Roomsche beschrijver der „histoire contemporaine" van hen: „een schamel, smal, schraal kuddeke van slechts 6000 schaapjes, de lammekes in de kribbe meegeteld," en de waarheid is dat „de clerezie" tenminste 9000 leden telt. Deze „laatdunkende vinnigheid" doet volgens Prof. Knappert ons „de *toorn* naar de wangen stijgen." Ik merk op, dat de tijd dan wel niet meer verre zal zijn, dat geschiedschrijvers van zekere richting, vanwege hun houding jegens *ons, de schaamte* naar de wangen stijgt." En laten wij ons voor hoon- en schaamtewekkende strijdmethoden wachten, ook al zou men soms geneigd zijn te zeggen, dat zekere kleinere groep de misprezen methode jegens ons toepast.

4 Maart 1921. J. WATERINK.

RECENSIËN.

Bijbelsch Kerkelijk Woordenboek, dl. II door Dr. A. VAN VELDHUIZEN, Het Nieuwe Testament.
Groningen, Den Haag, J. B. WOLTERS, U.M. 1920

Met dit tweede deel is het Bijb. Kerk. Woordenboek kompleet. En al hebben we onze bezwaren m.n. tegen het door prof. Obbink bewerkte deel, dat neemt niet weg, dat hier een standaard-werk is geleverd, dat in elke pastorie thuis behoort en waarvan ook menig niet-theoloog zal kunnen genieten.

Dit tweede deel draagt geheel het bijzonder karakter dat alle werk van Prof. van Veldhuizen heeft. Kort, zakelijk, soms even geestig, vertrouwd met heel terrein en uitnemend op de hoogte van al de litteratuur. Verreweg de meeste artikelen oriënteeren uitnemend. Dat ze niet diep gaan, is waar, maar dat kan al niet veel anders in een boek, dat vooral feiten wil geven. En dat doen verreweg de meeste artikelen voortreffelijk. De voorliefde van den auteur voor Bijb. Theologie blijkt wel daaruit, dat hij de artikelen op dit terrein het langst heeft gemaakt. Onjuistheden of onnauwkeurigheden troffen we bijna niet aan, een enkele drukfout op pag. 150, een jaartal, dat nauwkeuriger had kunnen zijn op pag. 55. Ons grootste bezwaar is eigenlijk, dat de Schr. naar zijn opzet veel meer namen had moeten bespreken. Waarom ontbreken b.v. Barth, Greydanus, Nösgen, Zöckler, Olshausen?

We bevelen dit boek gaarne aan, mits men het niet gebruikt in de meening er mee gereed te zijn, doch om de feiten te vinden, die tot verdere studie en dieper inzicht kunnen leiden.

F. W. GROSHEIDE.

Tekst en Uitleg, Dr. J. DE ZWAAN. De Handelingen der Apostelen.
Gron. den Haag, J. B. WOLTERS, U.M. 1920

Uit wetenschappelijk oogpunt heb ik voor het werk van Prof. de Zwaan allen lof. Hij is volkomen op de hoogte van zijn onderwerp en beheerscht de stof. Het nieuwste en beste is gebruikt, zoo vond ik b.v. op pag. 77 een toespeling op de *testimonia*-theorie van Rendel Harris, waarover we m.i.

voor 't minst eerst nog wel eens even mogen praten. Dat ik principieel heel anders sta dan De Zwaan, maakt o.m. dat ik inzake de karakteriseering van den inhoud, de samenstelling van het boek, en bij verschillende verklaringen niet met hem mee kan gaan. Maar ook op historisch terrein sta ik niet altijd aan zijn zijde. 't Is mij nog niet duidelijk, dat Fillippenzen van Efeze is geschreven, ik geloof van het levenseinde van Paulus vooral na de onderzoekingen van Lietzmann wel wat meer te kunnen zeggen, etc.

De vertaling laat zich vlot lezen. Misschien zijn voor het doel van T. en U. de zinnen wat te lang. Maar daar staat tegenover, dat we daardoor weer een beteren indruk van het oorspronkelijk krijgen.

In de verklaring is veel goeds en veel moois. Toch wil het me voorkomen, dat De Zwaan wat minder aandacht aan het historische had moeten besteden en — overeenkomstig de bedoeling van T. en U. — wat meer op den inhoud had moeten ingaan. Ik heb, terwijl ik dit schrijf, voor me bl. 95, 70 'k kon ook een andere nemen. Maar indien men nu in een Bijbellezing b.v. niets anders heeft dan deze verklaring van Hd. 9 : 20 vlg. vindt men daar dan, wat men noodig heeft? In verband met een en ander gelooven we dan ook — en uit dat oogpunt raden we het onzen predikanten en studenten gaarne aan — dat de voornaamste waarde van De Zwaans boek deze zal blijken, dat het op goede en duidelijke wijze theologen op de hoogte brengt van den stand der kwesties, van allerlei soms niet gemakkelijk te vinden bijzonderheden en dat het zoo voorarbeid levert, die kan leiden tot het verder indringen in de beteekenis van den inhoud.

F. W. GROSHEIDE.

Compendium explained by Dr. H. BEETS, Second enlarged Edition.
Grand-Rapids, Mich. EERDMANS-SEVENSMA, 1919.

De hoop, door mij bij de recensie van den eersten druk in Geref. Theol. Tijdschrift 1916 uitgesproken, dat dit boek door de Amerikaansche Gereformeerden veel zou worden gebruikt, is vervuld. Beets' verklaring van het Kortbegrip in de Engelsche taal is er ingegaan, en reeds in 1919 was een tweede druk noodig. Wij verblijden ons daarover ten

zeerste en bieden Dr. Beets bij dit slagen van zijn arbeid onzen hartelijken gelukwensch aan.

De tweede druk is geen copie van de eerste. Het onderscheid bestaat niet alleen hierin dat enkele hoofdstukken belangrijk zijn uitgebreid en aan een nauwkeuriger formuleering alle zorg is besteed, maar vooral hierin dat achter elk hoofdstuk eenige vragen zijn gesteld, die bedoeld zijn als repetitievragen welke de docent door zijne leerlingen schriftelijk kan laten beantwoorden. Het werk van Dr. Beets biedt zooveel goeds, dat zonder twijfel de Commissie die door de Generale Synode van Leeuwarden benoemd is om een nieuw Leerboek voor de catechisatie saam te stellen, aan dit compendium explained haar volle aandacht zal schenken.

T. HOEKSTRA.

De levensvragen en het licht Gods door P. STEGENGA Azn. predikant te Amsterdam. Deel I. Amsterdam, Firma B. VAN DER LAAD (P. van der Kamp) 1920.

Ds. Stegenga is een man die met beide voeten midden in den stroom van onzen tijd staat. Hij kent de nooden van het tegenwoordig geslacht en leest de vragen van de lippen. En dit is nu zijn groote verdienste, dat hij aan den modernen mensch het evangelie brengt in nieuwen vorm, hij tracht bij de ziel van het kind onzes tijds aan boord te komen en hij laat de heerlijkheid van Jezus Christus zien. Goed apologeet als hij is, is hij tegelijk genoeg Christen om te laten uitkomen dat de mensch niet zalig wordt door klaar begrijpen, maar door kinderlijk gelooven. Dit boekje, kan uitnemend gebruikt worden voor evangelisatie onder meer ontwikkelden. Op sommige punten (de persoonlijkheid Gods, de verzoening) gaat hij niet diep in, op bl. 52 (over de Logosleer) en volgende is de Schrijver wat speculatief, maar dergelijke bemerkingen doen niets af van de waarde van dit goed geschreven boek. In betrekking tot de opmerking op pag 59 dat hij weinig belangrijks gelezen heeft over de jeugd des Heilands, zou ik Ds. Stegenga willen wijzen op hetgeen Ds. J. van Andel over Jezus' jeugd heeft geschreven.

T. HOEKSTRA.

De Macedoniër. Zendingstijdschrift. Vijf en twintigste Jaargang. Redactie: Ds. H. Dijkstra, Rotterdam; Ds. D. Bakker, Djocjakarta; Ds. D. K. Wielenga, Pajeti.
Groningen, EDZO VENEMA, 1921.

Tot blijdschap van alle Zendingsvrienden verschijnt ons Zendingstijdschrift weer maandelijks. Zal het zijn weg door het voor tijdschriften zoo moeilijke leven kunnen vervolgen, dan moet het aantal abonnees sterk vermeerderen. Laat iedere kerkeraad abonné worden, dan is de bestaanskwestie opgelost. De inhoud is alleszins aanbevelenswaardig. Door de kieken van Ds. Dijkstra's Camera orienteert ge u op 't Zendingsterrein, Ds. Bakker en Ds. Wielenga schrijven geregeld artikelen, en Ds. Pol van Boskoop verrijkt de periodiek met zaakkundige opstellen over Midden Java.

T. HOEKSTRA.

Nietzsche en de revolutie door Ds. H. BAKKER, Ned. Herv. Pred. te Amsterdam.
Wageningen, H. VEENMAN 1920.

Ds. Bakker dien we kennen van de frissche artikelen die hij in het blad der Confessioneelen *De Gereformeerde Kerk* schrijft, is een man die meeleeft en zijn tijd verstaat. Hij ziet verband tusschen Nietzsche en de revolutionnaire woelingen onzer dagen en toont in deze vlot geschreven brochure aan, dat hij juist heeft gezien.

T. HOEKSTRA.

Varia.

In zijn *Tijdtafel*[1]) heeft de heer Wierstra een hulpmiddel voor de beoefening der Heilige Historie geboden, dat veelszins aanbeveling verdient. Aan de jaartallen heeft hij bij de hoofdpunten nog een aantal belangrijke opmerkingen toegevoegd. Hij houdt zich aan de oudere chronologie. Op het hypothetische karakter van vele opgegeven jaartallen, ook na 800 kon nog wel wat sterker nadruk zijn gelegd, al blijft dit niet geheel achterwege (bl. 7 noot 1).

Daarentegen is de *Bijbel in het licht der 20e eeuw*[2]) niet anders dan eene bestrijding van het Christendom, voldoende gekarakteriseerd door het aan Voltaire ontleende motto „Les prêtres ne sont pas ce qu' un vain peuple pense. Notre crédulité fait toute leur science".

Eene warme verdediging van de H. Schrift geeft pastor *J. Paul*[3]). Hij meent de vervulling van Daniëls profetieën op eene zeer speciale (mij *te* speciale) wijze te kunnen aantoonen in de gebeurtenissen onzer dagen.

Beter kan ik me vinden in den gedachtengang van *Ons Arsenaal*[4]) waarvan de 3e serie begonnen is met No. 1 en 2, *Het Christensocialisme* door C. Smeenk, Arnhem. De ongefundeerdheid en onhoudbaarheid van dit stelsel wordt helder aangetoond. Van dezelfde kwaliteit is no. 4, *Het Spiritisme* door H. C. v. d. Brink, Zandvoort. Goed bewerkt en uitgaand van gezonde beschouwingen. RIDDERBOS.

Goede manieren, door Jonkvrouwe H. A. RAPPARD, Vierde druk.
Haarlem, Firma P. VISSER AZN, 1920.

Een boekje, dat, wanneer het met verstand wordt gebruikt, menigeen goeden diensten kan bewijzen. Voor sommige jongerejaarsstudenten lijkt het mij ook geschikt. T. H.

---

1) P. J. Wierstra, Tijdtafel der Bijbelsche Geschiedenis, met aanteekeningen, Js. Bootsma; 's Gravenhage, 95 blz : 95 cts.

2) Door E. D. v. M. E., Amsterdam, Holl. Uitgeversmaatschappij „Amsterdam"; afl. 1 en 2.

3) De oplossing van het wereldraadsel. Amsterdam, G. R. Polman, 1920. 36 blzn.

4) Zutfen, J. B. v. d. Brink & Co.

Dr. J. VAN DER VALK, *Kribbe, Kruis en Kroon.* Kampen, J. H. KOK, derde druk.

De „Friedensgrüsse" van Gerok zijn door Dr. van der Valk op uitnemende wijze in het Nederlandsch getransponeerd. Het is een „schatboek" voor de christelijke gezinnen. T. H.

Ds. J. DE LIEFDE, *Liederenbundel voor School en Huisgezin. met orgel- of pianobegeleiding.* Arnhem, H. TEN BRINK.

De kinderversjes van Ds. de Liefde behooren tot het beste dat we in dit genre hebben. Het is een goede gedachte van den uitgever geweest deze liederen opnieuw aan het Christelijk publiek aan te bieden. De uitvoering is voortreffelijk, druk van letters en noten is helder. De omslag had mooier kunnen zijn. Als je er enkele oogenblikken op kijkt, warrelt het je voor de oogen. T. H.

Dr. V. HEPP, *De antichrist.* Tweede herziene druk. Kampen. J. H. KOK, 1921.

Van dit mooie boek van Dr. Hepp is reeds spoedig een tweede druk noodig geworden. Voor den auteur een bewijs dat zijn werk gewaardeerd wordt en voor den uitgever een teeken dat een groot deel van ons christenvolk den smaak voor een goed boek nog niet heeft verloren. T. H.

ONTVANGEN BOEKEN

MENIGERLEI GENADE. Tiende Jaargang No. 21—40.
Kampen, J. H. Kok, 1920.

H. S. S. en J. H. Kuyper. DE LEVENSAVOND VAN Dr. A. KUYPER.
Kampen. J. H. Kok, 1920. — Prijs f 2.20.

J. Jansen. DE KERKENORDENING. Afl. 8—16.
Baarn. E. J. Bosch Jbzn. 1920.

Dr. B. Wielenga. ONS DOOPSFORMULIER. Tweede dr.
Kampen. J. H. Kok, 1921.

Dr. J. Severijn. BAHAIISME EN CHRISTENDOM.
Leerdam. Ph. M. van Kralingen, 1921.

Dr. V. Hepp. DE ANTI-CHRIST. Tweede herziene druk.
Kampen. J. H. Kok, 1921.

DE MACEDONIËR. Onder Redactie van Ds. H. Dijkstra, Ds. D. Bakker en Ds. D. K. Wielenga. Afl. 1 en 2. 25e Jaargang.
Groningen. Edzo Venema.

Wouters en van der Hulst. LEZEN LEEREN. Tw. druk.
Groningen. N. V. Erven P. Noordhoff, 1921.

JAARBOEKJE der Ned. Christen-Studenten-Vereeniging.
1921. Driebergen. „Hardenbroek”.

P. Stegenga Azn. DE WEDERKOMST VAN CHRISTUS.
Amsterdam. Firma B. van der Land. 1921.

Dr. E. Koenig. MODERNE VERGEWALTIGUNG DES ALTEN TESTAMENTS.
Bonn. A. Marcus & Webers Verlag. 1921. 5 Mark + Valuta Zuschlag.